

RASPRAVA O GLOBALIZACIJI

Odgojno gledište¹

HIANG-CHU AUSILIA CHANG

Pontificia Facoltà di Scienze
dell'Educazione Auxilium
Via Cremolino, 141
00166 Roma
Italia

Primljeno: 15. 6. 2003.
Izlaganje na znanstvenom skupu
UDK 37:316.4.052

Sažetak

Članak ističe potrebu za preispitivanjem globalizacije s pedagoškog motrišta, jer smo svi obvezni poznavati globalizaciju u njezinim pozitivnim i negativnim vidovima. Kao prijedlog za humanizaciju toga nepovratnog procesa ističe se važnost i hitnost globalizacije odgoja. Taj proces uključuje: omogućavanje pristupa odgoju za sve ljude, cjelovit i integriran odgoj koji vodi računa o sveukupnim svjetskim iščekivanjima.

Ključne riječi: globalizacija, globalizacija odgoja

0. UVOD

Riječ »globalizacija«² je već nekoliko godina svima na ustima. Za neke je globalizacija mit, kulturna paradigma, očaravajuća ideja, nepovratna činjenica,³ za druge pak ta riječ predstavlja prijetnju čovjeku, sindrom koji valja dijagnosticirati i liječiti. U svakom slučaju globalizacija je bez sumnje jedan od velikih scenarija promjene.⁴ Njeno odgovarajuće shvaćanje – a od toga smo još daleko – zahtijeva uočavanje svjetala i sjena, prednosti i rizika, bez banaliziranja, ograničavanja, brzine ili apokaliptičkih tonova.

Što je »globalizacija« za svakoga od nas? Ovaj studijski skup je povoljna prilika za pokušaj davanja osobnog odgovora. Uzevši u obzir složenost te pojave koja se neprekidno širi kao i sve veći broj publikacija koje o njoj govore,⁵ ni u kom slučaju nije jednostavno uočiti zrake svjetlosti koje nudi materijal koji nam je na raspolaganju te od njega načiniti predmet sinteze i kritičkog razmišljanja. Još je uvijek nejasno što

¹ Predavanje održano na Međunarodnoj konferenciji *Globalizacija i katolički visokoškolski odgoj: nade i izazovi*, održanoj u Vatikanu od 2. do 6. prosinca 2002.

² U talijanskom jeziku upotrebljava se izraz »globalizzazione«, dok se u francuskom daje prednost izrazu »mondialisation«, a u španjolskome riječima »globalización« odnosno »globalidad«. Neki autori razlikuju izraze globalizacija, svjetskost (tal: mondializzazione), internacionalizacija (usp. A. PIPISCA, *Mondializzazione*, u: »Scuola Italiana Moderna« 107[1999]3,17; D. TETTAMANZI, *Globalizzazione: una sfida*, Piemme, Casale Monferrato 2001, str. 72-73). Osobno, iako dopuštam razliku, upotrebljavam izraz »globalizacija« u širokom smislu koji uključuje i druga dva izraza.

³ Bauman s pravom ističe: »Riječ 'globalizacija' je svima na ustima. To je mit, očaravajuća ideja, neka vrsta ključa kojim se žele otvoriti tajne sadašnjosti i budućnosti; postalo je moderno izgovarati je [...]. Sve riječi koje su u modi imaju zajednički usud: što više iskustava žele pojasniti, tim su nerazumljivije [...]. Izraz globalizacija nije u tom pravilu iznimka.« (Z. BAUMAN, *Dentro la globalizzazione. Le conseguenze sulle persone*, Laterza, Roma-Bari 2001, str. 3)

⁴ Usp. A. NANNI, *Per una Nuova Paideia. Prospettive educative per il XXI secolo*, EMI, Bologna 2000, str. 13-42.

⁵ Na temu globalizacije organizirani su brojni studijski skupovi, pa i sa specifičnog pedagoškog gledišta. Ti su skupovi sve brojniji, kao i broj publi-

globalizacija jest kao i što bi mogla i morala postati.

Ovo predavanje je kratak uvod u pedagoško razmišljanje (s hermeneutskom i propozitivnom svrhom) o globalizaciji, te nudi jednostavno »okvir« za neku vrstu »bilježaka« u tu svrhu, sa sviješću o ogromnoj složenosti ne samo globalizacije kao pojave koja se proučava nego i odgojne stvarnosti budući da se svi problemi ljudskoga života, moglo bi se reći, svode na odgojnu razinu, na pedagoško razmišljanje.

Pedagoško razmišljanje stoga nije strano sveučilištu čiju su odgojnu ulogu posebno isticali znameniti pisci (Ortega y Gasset, Newman, Ivan Pavao II), kao i međunarodni dokumenti o visokoškolskom obrazovanju objavljeni posljednjih godina, a posebno World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century: Vision and Action, što ju je prihvatila svjetska konferencija UNESCO-a na temu: »Visokoškolsko obrazovanje za dvadeset prvo stoljeće: perspektive i aktivnosti« (Pariz, 5-9. listopada 1998).

Moje razmišljanje polazi od pedagoškog propitivanja globalizacije, koje valja držati zadatkom svijui, kako bi se uočilo ono što stvarno treba globalizirati (*pars construens*) ili izbjeći (*pars destruens*) – pomoću odgojnog djelovanja – radi humaniziranja globalizacije.

1. »PEDAGOŠKO« PROPITIVANJE GLOBALIZACIJE OD SVIH TRAŽI OBJAŠNENJE

Izričajem »pedagoško propitivanje« želim istaknuti tri vida:

- a) Svi, i djeca i odrasli, bili znanstvenici ili ne, trebali bismo nastojati shvatiti što je to globalizacija.
- b) Svi smo naime učenici (*learners*) tijekom čitava života. Načelo o cjeloživot-

nom učenju sada je posvuda prihvaćeno kao temeljno pravo i dužnost svijui (pojedinaца i institucija),⁶ zbog čega bi sadašnje društvo znanja moralo biti obilježeno jednakim pristupom znanju/spoznajama za sve.

- c) Kritičko poznavanje stvarnosti u kojoj živimo posvuda se drži bitnim i neodredivim ciljem bilo kojeg obrazovnog kurikuluma, počevši već od dječjeg vrtića, naravno u skladu sa sposobnostima shvaćanja subjekata; ono predstavlja jedno od nužnih uvjeta za današnje življenje aktivnog i odgovornog građanstva. »Shvatiti svijet i shvatiti druge« – a ja nadodajem: shvatiti same sebe – jest

kacija koje govore o toj pojavi s raznih stajališta. Tako su npr. samo prošle godine organizirani: Godišnji kolokvij Međunarodnog katoličkog udruženja ustanova odgojnih znanosti (ACISE) na temu »Globalizacija i odgoj: network za katoličke odgojitelje u Europi« (Birmingham, 3-6. travnja 2002); XVI. svjetski kongres Međunarodnog ureda za katolički odgoj (OIEC) na temu: »Nova osoba za novi svijet u kontekstu globalizacije« (Brasilia, 15-20. travnja 2002); XLI. susret »Scholé« na temu »Globalizacija i nove odgojne odgovornosti« (Brescia, 10-11. rujna 2002); IV. bijenale o sveučilišnoj didaktici, što ga je organiziralo Sveučilište u Padovi na temu: »Neprekidno obrazovanje, globalizacija, održivi razvoj« (Padova, 23-25. listopada 2002). Među pedagoškim publikacijama vidi napose: M. CARNOY, *Mondialisation et réforme de l'éducation: ce que les planificateurs doivent savoir*, UNESCO: IPE, Paris 1999; M. SANTERINI, *Educare alla cittadinanza. La pedagogia e le sfide della globalizzazione*, Carocci, Roma 2001; Razni autori, *Globalización y educación*, u: »Revista de Educación« (2001, izvanredni broj). U ovom posljednjem časopisu nalazi se bogata bibliografija o raspravama objavljenim na raznim jezicima.

- ⁶ Usp. CERI-OCSE, *Apprendere a tutte le età. Le politiche educative e formative per il XXI secolo* [Life-long Learning for All / Apprendre à tout âge, OECD, Paris 1996], OECD, Paris / Armando, Roma 1997. Valja prijeći od ideje o odgojnom procesu kao putu koji valja prevaliti jednom zauvijek, prema ideji u kojoj je odgojni proces subitan sveukupnom životu svakoga ljudskog bića.

temeljni cilj odgoja⁷, što ga potvrđuje i nedavno Izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće (1996).⁸

Ako dakle, pedagoški govoreći, pitanje globalizacije treba neprekidno postavljati svima bez ikakve razlike, tada se napose škola i sveučilište trebaju osjetiti pozvanima da na odgovarajući način shvate i pomognu drugima da shvate procese globalizacije zbog svega onoga što ti procesi uključuju na području odgoja, obrazovanja i didaktike. Taj se zadatak u većoj mjeri tiče sveučilišta, »communitas studiorum«, profesora i studenata koji su »protagonisti u promjeni«,⁹ a još više nas koji smo sudionici ovog studijskog susreta, jer smo na razne načine odgojitelji i u isto vrijeme odgajnici, pa osjećamo dužnost da objektivno i kritički tumačimo globalizaciju te nastojimo da je pravilno usmjerimo kako taj proces ne bi bio protiv čovjeka – koji je željan istine, slobode i ljubavi, nego da bude humanizirajući, tj. u korist čovjeka, njemu na službu, poštivajući dostojanstvo svake ljudske osobe, svakog naroda, bez obzira na rasu, jezik, kulturu i religiju. To se tiče i svrhe ovog studijskog susreta.

1.1. *Shvatiti »globalizaciju«*

Kao što je već rečeno, riječ je o prvoj temeljnoj odgojnoj perspektivi: nastojati shvatiti životni kontekst, dakle globalizaciju na djelu, kako bi se živjela sadašnjost s jasnom povijesnom svijesću koja bi se prenijela u budućnost za aktivno i odgovorno građanstvo za sve. Uvjereni u to, sa svoje strane nastojala istražiti mnogostruko značenje globalizacije analizirajući prije svega semantičko značenje izraza i, zatim, globalizaciju kao pojavu, kako bih jasnije uočila ono što stvarno valja globalizirati ili pak izbjeći da se globalizira. Što se tiče prvo-

ga, tj. »globalizacije« kao izraza, može se ukazati na barem četiri značenja: a) čin kojim se drži jednim/jedinstvenim, prema tome da se ujedini, učini »globalnim« ono što je različito i/ili raznoliko, a to može odgovoriti na potrebu za promatranjem neke stvarnosti u njezinoj sveukupnosti i globalnosti, pa stoga predstavlja znanstveni kriterij (npr. holistički pristup) koji valja njegovati; b) uniformizacija izričaja, »prakse«, što poprima određeni oblik pogubnog »konformizma« nauštrb osobnog i kulturnog identiteta; c) osvajačka totalizacija u smislu prihvaćanja drugoga ili pak namećanja drugome, što postaje oblik »imperijalizma« i »kolonijalizma« – izraz prepotentnog egoizma i nepravde kojima se valja suprotstavljati; d) svjetsko/sveopće širenje informacija i kulturnog dobra, plodova napretka, pa prema tome i trajnog zalaganja pojedinaca i ustanova, napose odgojnih, u vidu njihova kreativnog korištenja i obostranog humanizirajućeg obogaćivanja.

Globalizacija kao kulturna pojava/scenarij koji je danas na djelu odražava gore spomenuto semantičko značenje i može se, po mom mišljenju, promatrati i kao proces i kao kontekst, kao svijest/poimanje i kao viđenje/utopija četiriju međusobno vrlo

⁷ Upotrebljavam izraz »odgoj« u širokom smislu tako da se ne može pojednostavljeno poistovjetiti s poučavanjem ili učenjem, nego tako da uključuje i jedno i drugo.

⁸ Knjigu je priredio Jacques Delors, koji je koordinirao rad Komisije. Francusko i englesko izdanje objavio je UNESCO u Parizu, talijansko izdanje objavljeno je 1997. godine u suradnji s izdavačkom kućom Armando iz Rima, španjolsko je objavila kuća Santillana iz Madrida 1998. Postoji i izdanje na portugalskom i brojnim drugim jezicima. Hrvatsko izdanje pod naslovom *Učenje: blago u nama* objavila je 1998. Educa iz Zagreba.

⁹ Usp. COMMISSIONE EPISCOPALE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA, LA CULTURA, LA SCUOLA, L'UNIVERSITÀ, *La comunità cristiana e l'università, oggi, in Italia. Nota*, Roma 2000, br. 8-35.

usko povezanih vidova. Za svaki od njih mogu se istaknuti pozitivne značajke i rizici ili negativne posljedice.

Tablica br. 1 pokušaj je čitanja pojave globalizacije posredstvom shematskog prikaza.

Tablica 1.

GLOBALIZACIJA	OBIJELJEŽJA	RIZIK/NEGATIVNE POSLJEDICE
kao PROCES	svjetskost ekonomije / slobodno tržište internacionalizacija trgovanja multinacionalnost tvrtki širenje međunarodnih organizacija »integracija« i »pridruživanje« / međuovisnost	erozija nacionalne politike / prijetnja nacionalnoj autonomiji »divlje« i agresivno natjecanje novi zapadni »kolonijalizam« / pozapadnjenje / konformizam »ekonomizacija« »tehnologizacija« otežano vladanje (Governance)
kao KONTEKST	»svjetsko selo« sabijanje prostora / »istovremenost« društvo poznavanja, informacija, komunikacija širenje vanjske trgovine planetarna (ekonomska, znanstvena, kulturna, politička) međuovisnost migracije / multikulturalnost	razlike između Sjevera i Juga gubitak smisla za povijesno rascjepkanost / »virtualnost« »tehnologizacija« prisilno iseljavanje / odljev »mozgova« gubljenje »korijena« ksenofobija / rasizam
kao SVIJEST	promjena međuovisnost složenost pluralizam / koegzistencija / »i'razdoblje« »napredak« virtualnost	promjena nagore (u poljoprivredi, prehrani, zdravlju, ekosustavu...) neizvjesnost (...) / nesigurnost relativnost konzumistički / materijalistički mentalitet mentalna patologija
kao VIĐENJE / UTOPIJA	univerzalizam svjetskost složena / holistička optika nadracionalna integracija kozmpolitsko viđenje / ekosustav	kulturno potvrđivanje / slabljenje kulturnog identiteta »fundamentalizam« »pozapadnjenje« »amerikanizacija«

»Značajke« globalizacije nisu po sebi ni dobre ni loše: ako ih se naime vrednuje u smislu poštivanja svakog ljudskog bića i postizanja općega dobra, odgovaraju težnji koja je sukladna sveopćosti i ljudske osobe i raznih kultura; ako naprotiv u tom procesu prevladavaju egoizam i premoć jedne strane, rizici su dramatični i nemjerljivi. Značenje odgoja sastoji se upravo u promicanju prvog vida (*pars construens*) i, uz pomoć njega, u suprotstavljanju drugom vidu (*pars destruens*).

Cilj podtema konferencije – »opisivanje i razumijevanje« (*Describing and Understanding*) – jest uočiti značenje globalizacije na dva načina: prvi se sastoji u ispitivanju tih stvarnosti s aspekta raznih kontinenata, drugi u preispitivanju različitog utjecaja globalizacije na tim kontinentima.

1.2. Udahnuti dušu »globalizaciji«

Globalizacija, u svim svojim značenjima, postavlja pitanje međuljudskih, međunacionalnih, međuinstitucionalnih odnosa, tj. problem odnosa između općega i mjesnoga, između globalnoga i ljudske osobe. Već spomenuto Izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće ističe sedam »prepreka« koje valja nadvladati u aktualnom društvu: 1. prepreka između globalnoga i lokalnoga; 2. prepreka između sveopćega i pojedinačnoga; 3. prepreka između tradicije i modernosti; 4. prepreka između promišljanja na dugi rok i na kratki rok; 5. prepreka između potrebe za natjecanjem i brige za jedinstvo i za jednake mogućnosti; 6. prepreka između izvanrednog širenja spoznaja i sposobnosti ljudskih bića da ih usvoje; 7. prepreka između duhovnoga i materijalnoga.¹⁰ Koja rješenja valja razmotriti pred tim dilemama?

Globalizacija bez priznavanja i stvarnog poštivanja osobnog i institucionalnog identiteta / autonomije jest kostur bez duše.

Duša koja joj je potrebna jest upravo dostojanstvo ljudske osobe, dostojanstvo koje valja sačuvati na svim razinama i na svim područjima ljudskoga suživota.

Tu odgoj ima temeljnu ulogu te je, kao što ističe Delors, »nužna utopija«.¹¹

Potrebno je prijeći od prvenstveno ekonomske i tehnološke globalizacije bez društvene pravde – koju A. Papisca naziva »proces barbarizacije«¹² – na drugu globalizaciju, koja može osigurati dostojanstvo pojedincu, svim ljudskim bićima, svim rasama i kulturama. Premalo je, štoviše opasno je, biti globaliziran samo izvana.

Što je potrebno za autentičnu globalizaciju? To je pitanje koje snažno preispituje odgoj. Koji su pokazatelji održive, humanizirajuće i solidarne globalizacije?

Može li biti održive globalizacije bez autentične obostranosti između bogatih i siromašnih, između svjetskog Sjevera i Juga, između onih koji imaju moć i podanika-potlačenih?

Poznat je izričaj »globalizacija odozdo, da«, »globalizacija odozgora, ne«.

Održiva globalizacija, koju svesrdno zagovara i predlaže Ivan Pavao II, upravo je ta globalizacija bez marginalizacije, globalizacija u solidarnosti i globalizacija solidarnosti, globalizacija koja priznaje i potpuno poštuje temeljne zahtjeve za ljudskim

¹⁰ Usp. DELORS, *Učenje: blago u nama*, talijansko izdanje str. 14-15.

¹¹ Usp. ondje. 11-28. M. CARNOY, na kraju svoje knjižice, tvrdi: »Odgoj će u budućnosti imati važniju ulogu nego u prošlosti u ekonomskom i društvenom razvoju.« (M. CARNOY, *Mondialisation et réforme de l'éducation*, str. 96)

¹² A. PAPISCA, *Globalizzazione, valori universali, diritti umani*, u: »Rivista di Scienze dell'Educazione« 40(2002)1, 16.

dostojanstvom svakog ljudskog bića, obitelji, naroda; globalizacija koja izgrađuje svjetsku zajednicu utemeljenu na obostranom povjerenju, na obostranom pomaganju, na iskrenom poštivanju. Osigurati globalizaciju u solidarnosti, globalizaciju bez marginalizacije pravedna je i uključuje znatne moralne obaveze u organizaciji ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog života nacija.¹³

Udahnuti duh globalizaciji snažno traži odgovor od odgoja shvaćenog u njegovu najistinskijem i najdubljem značenju. Globalizacija odgoja stoga je »ključna« perspektiva koja uključuje i prvu, tj. razumijevanje globalizacije.

2. GLOBALIZIRATI ODGOJ: KLJUČ HUMANIZIRANJA GLOBALIZACIJE

Jedan od najvećih izazova današnjem odgoju po mom se uvjerenju tiče zahtjeva da se otkrije njegova svojstvena, posebna uloga – ona odgojna – koja nije svedena na čisto poučavanje, a još manje na izobrazženost/priopćavanje ili jednostavno na školovanje. Odgoj je najdragocijenije blago koje imamo na raspolaganju za autentičan ljudski razvoj, a da ne budemo pregaženi brzim promjenama i, posebice, negativnim učincima globalizacije.

Razmišljanje o odnosu »globalizacije i odgoja« posebno ima smisla u mjeri u kojoj se priznaje i potvrđuje važnost odgojne uloge škole i sveučilišta. Dovoljno je prisjetiti se brojnih studijskih susreta koji su organizirani na tu temu polazeći od pedagoškog gledišta.

Izričaj »globalizirati odgoj« ne poistovjećuje se s izrazom »global education« koji ima sasvim specifično značenje, tj. odnosi se na odgoj za svjetsko građanstvo. Prvi (globalizacija odgoja), kao što ćemo vidjeti, uključuje drugi izraz, ali se time ne iscrplju-

je; u biti ističe zahtjev za osiguravanjem punog, cjelovitog i općeg značenja.

»Globalizirati odgoj« znači, prije svega, omogućiti svima pristup odgoju/poučavanju/spoznaji, što je sveopće priznato pravo u brojnim međunarodnim dokumentima, uključujući i UNESCO-vu Izjavu »Odgoj za sve« (1990). Odatle sve naglašenija važnost jednakosti mogućnosti, značenja cjeloživotnog učenja, odgoja odraslih, načela uključivanja, izmjenjivanja škole i posla itd. Odgoj sviju mora biti i odgoj svakoga. Primjena tog načela »odgoja za sve« – kao i načela o temeljnim ljudskim pravima – nije moguća ako se ne njeguje »novi« humanizam koji se temelji na primjerenom antropologiji i aksiologiji metafizičkog i ontološkog utemeljenja. Suviše je govoriti da takav odgoj uključuje i zahtjev za globalizacijom na svim razinama znanja bilo ljudskih prava bilo same globalizacije. Neznanje je zlo kojega se čovjek treba najviše bojati, uzrok beskrupuloznog iskorištavanja od strane onih koji imaju »vlast«.

»Globaliziranje odgoja« uključuje, osim toga, značenje cjelovitog odgoja koji uzima u obzir sve dimenzije ljudske osobe (razum, čuvstvenost, tjelesnost, duhovnost...). Cjeloviti odgoj – odgoj čitava čovjeka – neophodan je uvjet za spašavanje ljudskoga bića u njegovoj cjelovitosti.¹⁴ Cjeloviti odgoj uključuje i značenje integriranog odgojnog djelovanja, tj. djelovanja koje vodi računa o sveukupnosti od-

¹³ Usp. IVAN PAVAO II, *Govor na 50. zasjedanju Ujedinjenih naroda*, 5. listopada 1995; ISTI, *Govor na Papinskoj akademiji društvenih znanosti*, 25. travnja 1997, br. 4; ISTI, *Intervjuu dnevniku »La Croix«*, 20. kolovoza 1997; ISTI, *Poruka za Svjetski dan mira*, 1. siječnja 1998, br. 3.

¹⁴ Nema istinskog intelektualnog odgoja koji nije i afektivni, društveni i moralni odgoj. Nužno je voditi računa o sveukupnosti osobe koja istovremeno

gojnog procesa, pa prema tome i o zahtjevima vremena i okruženja u kojemu živimo. Takva vrsta odgoja ne može a da ne obraća pozornost na brzinu društvenih i tehnoloških promjena, na rascjepkanost znanja i kolektivnog vrijednosnog etičkog tkiva, na brzo zastarijevanje usvojenih profesionalnih ili kulturnih umijeća (skills) i na stanje oskudice koje uzrokuje, te na gubitak zajedničarske i suradničke dimenzije, uzrokovane i natjecanjem koje prevladava u današnjem sve globaliziranijem društvu itd. Integrirani odgoj je osim toga blisko povezan i s temom integriranog formativnog sustava, kao i s tehnološkom didaktikom koja odgovara na zahtjeve/zalihe društva znanja, informacija, komunikacija. Tu se otvara novo područje »virtualnosti«, multimedijalnosti, odgojne komunikacije i tzv. »e-learning«, koje valja produbiti u odnosu na organizaciju poduke, škole i sveučilišta.¹⁵ Govori se naime o »virtualnom sveučilištu«, odnosno o Digital University, o virtualnim razredima / učenicima / profesorima.

Globalizacija odgoja, u tome smislu, predstavlja najveći izazov današnjem društvu i traži odgojnu reformu i obnovljeno zalaganje na svim razinama.¹⁶ Što to znači za sveučilište? Što čini sveučilište kako bi potpomoglo tako shvaćenu globalizaciju učenja i uravnotežilo današnje stremljenje odgojnih politika prema »kulturi proizvodnosti, ljudskim izvorima, rezultatima, natjecanju, izvrsnosti«?¹⁷ Predstavlja li da-

scuola. Pedagogia e psicologia sociale per l'educazione alla salute, Ed. Seam, Formello (RM) 1999; E. GERVILLA, *Valores del cuerpo educando. Antropología del cuerpo y educación*, Herder, Barcelona 2000. Valja se osim toga prisjetiti da tzv. »teorija mnogostruke sposobnosti shvaćanja« ističe višedimenzionalnost našeg poimanja. Usp. H. GARDNER, *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligence*, Basic Books, New York 1983; ISTI, *Multiple Intelligences. The Theory in Practice*, Harper Collins, 1993.

- 15 Usp. M. GRAELLS, *Algunas notas sobre el impacto de las TIC en la universidad*, u: »Educar« (2001)28, 83-98; A. SANGRÀ, *Enseñar y aprender en la virtualidad*, u: »Educar« (2001)28, 117-131.
- 16 Prema već navedenom A. Nanniju, šest je ideja vodilja, smjernica koje bi trebale upravljati reformom škole u aktualnom povijesnom prijelazu: 1. *Škola autonomije*; 2. *Interkulturalnost novih znanja*; 3. *Multimedijalnost govora*; 4. *Nova građanska svijest (demokratsko građanstvo)*; 5. *Prema integriranom metodološkom pristupu*; 6. *Obrazovanje profesora*. Usp. A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 169-180. Polazište za »drugaciji« odgoj je, kao što predlaže R. Petrella, postavljanje kao prvotnog cilja školskog sustava »naučiti znati reći dobar dan drugome« (R. PETRELLA, *L'educación victime de cinq pièges. À propos de la société de la connaissance*, Éditions Fides, Montréal 2000, str. 51). Prema autoru, »reći dobar dan drugome« znači da je zadatak odgojnog sustava poučiti svakog građanina »priznati postojanje drugoga«, »naučiti demokraciju i naučiti je živjeti«, »naučiti solidarnost« (usp. isto, str. 50-52). U vezi s time vidi također: C. CORDES – E. MILLER (ur.), *Fools Fold: A Critical Look at Computers in Childhood*, Alliance for Childhood 2000, navedeno u: R. PETRELLA, *L'educación victime de cinq pièges*, str. 49. Vidi također: M. CARNOY, *Mondialisation et réforme de l'éducation: ce que les planificateurs doivent savoir*, str. 41-51. Autori s pravom ističu: »Obnova odgoja zahtijeva osobnu pažnju dobrih učitelja i aktivnih roditelja prema učenicima, u čemu im osobito pomažu zajednice. To zahtijeva i obveza razvojno svojstvenog odgoja i pažnje prema punoj razini stvarnih djetetovih niskotehničkih – fizičkih, emocionalnih i društvenih, kao i kognitivnih potreba. O izjavi Alliance for Childhood »Children and Computers: A Call for Action«, u kolovozu 2000, vidi internetsku stranicu www.allianceforchildren.net.
- 17 R. PETRELLA, *L'educación victime de cinq pièges*, str. 50. Usp. također: M. CARNOY, *Mondialisation et réforme de l'éducation*, str. 41-51. Izvoješće UNESCO-u *Medunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće* s time u vezi izričite sljedeću preporuku: »Sveučilišta mogu iskoristiti svojuj

no osjeća i misli i ne dijeliti intelektualnu dimenziju od društvenoafektivne niti od fizičke. Osjećaji utječu na misli, a misli mogu »proizvesti« osjećaje. Afektivnost i razum, promatrani u njihovom kontekstualnom djelovanju i u njihovom obostranom utjecaju, omogućuju da se jasnije shvati značenje ljudskog ponašanja. Sve to međutim nije moguće bez priznavanja *tjelesnosti* koju se živi i odgaja u njezinim mogućnostima i ograničenjima. Usp. L. CORRADINI – I. TESTONI (ur.), *Il corpo a*

kle kvaliteta koja se traži u tome smislu istinsku kvalitetu odgoja?

2.1. *Neki odgojni putokazi za autentičnu globalizaciju*

Ono što valja globalizirati istovjetno je s onim što sam nazvala *pars construens* odgoja. Razborito odgojno djelovanje danas uključuje, s jedne strane, vrednovanje resursa/mogućnosti globalizacije (*pars construens*) i, s druge, »borbu«/miroljubivo protudjelovanje (*pars destruens*) – posredstvom osvješćivanja – koje teži k umanjivanju i izbjegavanju rizika koji iz nje proizlaze na štetu ljudske osobe te skladnog i solidarnog suživota. Nije li uostalom odgoj humanizacija svakog ljudskog bića i društva? Nije li to i određeni oblik »protumoci« s obzirom na kulturu smrti, pa prema tome i s obzirom na negativnu i izopačenu globalizaciju? Postaje nužno poučavati/učiti čitati nepravdu koja se širi i usprkos tome globalizirati pravdu.

Pars construens odgojnog djelovanja usmjerena je u biti prema kulturi »biti«,¹⁸ a to je i kultura solidarnosti koja je nužna da bi se izgradila »civilizacija ljubavi«. To se, po mojemu mišljenju, podudara s onime što ističu sve češći prijedlozi tzv. »odgoja za«, u množini, kao npr.: *odgoj za ljudska prava, za mir, za solidarnost, za razvoj, za zdravlje, za spolnost (spolnosti), za obostranost, za odgovornost, za interkulturalnost, za svjetskost, za okoliš, za pravdu, za složenost, za promjenu, za demokratsko građanstvo, za kreativnost, za nadu, za ljepotu, za potrošnju itd.*¹⁹

Svi ti »odgoji« pripadaju širem »odgoju za vrednote« ljudske osobe, koja je, kao što smo već spomenuli, željna istine, slobode, ljubavi i pravde koje Ivan Pavao II drži četirima stupovima mira.²⁰ Te vrednote predstavljaju odgojne ciljeve koji su važni za svaku vrstu i stupanj formalnog i

neformalnog odgoja te poprečni razvoj sadržaja uz uključivanje svih predmeta koji se uče; to su odgojni ciljevi koji se danas ističu i koji naprosto predstavljaju bitan sadržaj odgoja. Odatle izričaj »od odgoja [u množini] do odgoja [u jednini]«. Stoga se nameće pitanje: Ne zanima li taj odgoj (u množini) i visokoškolsko i sveučilišno poučavanje (Higher Education)?²¹

Škola, strukovni obrazovni centri i sveučilište nalaze se danas pred raskrižjem koje istovremeno predstavlja i dilemu: pragmatički i utilitaristički instruktivizam/funkcionalizam i njegova stvarna odgojna uloga.²²

autonomiju i postati mjesta rasprave o važnim etičkim i znanstvenim pitanjima s kojima se suočava društvo budućnosti, te služiti kao veza s ostatkom obrazovnog sustava i osiguravati odraslima nove mogućnosti za učenje, a i služiti kao središta proučavanja, obogaćenja i očuvanja kulture. Sve je veći pritisak na visoko školstvo da reagira na društvene probleme, ali pod lupom su i ostala dragocjena i nužna obilježja sveučilišta – akademska sloboda i institucionalna autonomija« (J. DELORS (ur.), *Učenje: blago u nama*, str. 148).

- 18 S time u vezi usp. također E. FAURE (ur.), *Rapporto sulle strategie dell'educazione* [Apprendre à être / Learning to Be, UNESCO, Paris 1972], Armando, Roma 1973; J. DELORS (ur.), *Učenje: blago u nama*; V. MATHIEU, *Per una cultura dell'essere*, Armando, Roma 1998; G. MARI, *Pedagogia cristiana come pedagogia dell'essere*, La Scuola, Brescia 2001.
- 19 Usp. A. CHANG HIANG-CHU, *La scuola al naufragio? Riscoprire le funzioni della scuola per il XXI secolo*, u: Razni autori, *Il bene cultura. Il male scuola*, Armando / Nova Spes, Roma 1999, str. 105-121. Usp. također UNESCO, *Rapporto mondiale sull'educazione 2000* [World Education Report 2000, UNESCO, Paris 2000], Armando, Roma 2000, str. 77-92 (=Nove perspektive za odgojne ciljeve).
- 20 IVAN PAVAO II, *Poruka za Svjetski dan mira, 1. siječnja 2003. »Pacem in terris: trajno zalaganje«*
- 21 Valja se prisjetiti sadržaja dvaju članaka gore spomenute »Svjetske izjave o visokom školstvu« (1998), posebice čl. 1: »Mission to educate, to train and to undertake research«, čl. 2: »Ethical role, autonomy, responsibility and anticipatory function«.
- 22 Usp. J. DELORS, *Učenje: blago u nama* (tal. izd. str. 79).

Riječ je o dilemi za koju valja pronaći uravnoteženo rješenje, tj. ispravan odnos između opće kulture i specijalizirane i/ili strukovne formacije, između humanističke i znanstveno-tehnološke formacije, kao i odnos između tih formacija i njihove odgojne uloge. Rješenje traži da se otkrije i pojasni koje su prave dimenzije odgoja i na sveučilišnoj razini. Prema već spomenutom Izvješću UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja u 21. stoljeću, one predstavljaju četiri »potporna«/strategije obrazovanja za čitav život, posebice u ovom novom stoljeću:

- a) »učiti znati«
(usvojiti sredstva shvaćanja),
- b) »učiti činiti« (znati kreativno djelovati u vlastitom okruženju),
- c) »učiti živjeti zajedno«
(sudjelovati i surađivati s drugima u svim ljudskim djelatnostima),
- d) »učiti biti«. ²³

Prijedlog tog »laičkog« dokumenta zaslužio bi, zbog svoje važnosti, posebnu pozornost i za svaki red i stupanj škole, uključivši sveučilište, i za izvanškolski odgoj. Drži se sve važnijim otkriti, i pomoći da se otkrije, konstitutivnu suodnosnost ljudskih bića – svakoga s drugima, s Drugim i sa svijetom – i dimenzije privrženosti drugome, oba vida temeljnog sadržaja koji označava odgoj za solidarnost. ²⁴ To, po mojemu mišljenju, predstavlja najveći izazov za današnji odgoj, istinski ključ autentične humanizacije globalizacije. Upravo stoga, odgojni putokazi koji se u toj perspektivi najčešće javljaju jesu odgoj za demokratsko planetarno građanstvo, odgoj za solidarni identitet i odgoj za interkulturalizam. Sva ta tri odgoja oslanjaju se na svijest o međuovisnosti i zahtjev da se nauči živjeti zajedno. O tim temama postoji opsežna bibliografija. ²⁵

2.2. Učiniti svjetskom kulturu otpora²⁶

»Oduprijeti se znači pokušati zakočiti, promijeniti smjer ako je to još moguće [...] prije nego se [...].«²⁷ Zadaća dijagnostičiranja i javnog prokazivanja negativne globalizacije na najsvjesniji i najuzvišeniji način pripada sveučilištu (»Higher Education«).

Riječ je o promicanju aktivnog i kritičkog građanstva sposobnog oduprijeti se

²³ Usp. isto. Četvrto poglavlje posvećeno je tim potpornjima obrazovanja (str. 95-108).

²⁴ Usp. A. CHANG HIANG-CHU, *Scuola e formazione per un'identità solidale*, u: »Rivista di Scienze dell'educazione« 39(2002)3, 363-381. Objavljeno također u: C. NANNI (ur.), *Cultura educazione formazione. Oggi, tra Francia e Italia*, LAS, Roma 2002, str. 97-118.

²⁵ O tim tematikama vidi posebice: F. GUTIERREZ – R. CRUZ PRADO, *Ecopedagogia e cittadinanza planetaria* (1999), EMI, Bologna 2000; M. GADOTTI, *Pedagogia da terra*, Peirópolis, São Paulo 2000; G. MARTIRANI, *Il drago e l'agnello*; A. NANNI, *Una nuova Paideia*; Isti, *Educare alla convivialità. Un progetto formativo per l'uomo planetario*, EMI, Bologna 1994; Isti, *Educare alla differenza. La dimensione interculturale nell'educazione degli adulti*, EMI, Bologna 2000; A. CHANG HIANG-CHU, *Scuola e formazione*; A. CHANG HIANG-CHU – M. CHECCHIN, *L'educazione interculturale. Prospettive pedagogico-didattiche degli Organismi internazionali e della Scuola Italiana*, LAS, Roma 1996; M. CONTADINI – G. BEVILACQUA, *La sfida della mondialità e della interculturalità*, Elle Di Ci, Leumann To 2000.

²⁶ Smjerovi kojima se valja uputiti za autentičnu globalizaciju, a koje predlažu razni stručnjaci, različiti su i brojni: »Delegitimiranje Jedine Misli« (R. Petrella); Vrednovanje »Meridijanske Misli« (F. Cassano); Organiziranje otpora u »liliputanskoj strategiji« (J. Brecher – T. Costello); Umrežavanje ideja, osoba, pokreta i centara za istraživanje; Umrežavanje periferija čitavoga svijeta (F. Lopes); Odbijanje kulturnog autizma (F. Savater); Promicanje svjetske vlade za »vladanje« globalizacijom (E. Morin); Odgoj za drugačije mišljenje, za otpor, za građansko-političku svijest; Promicanje kulture uzdržljivosti. Usp. A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 28-42.

²⁷ A. LATOUCHE, *Elogio della dissidenza*, u: »Quale vita« (1999)89, navedeno u: G. MARTIRANI, *L'agnello e il drago. Dal mercato globale alla giustizia universale*, Paoline, Milano 2001, str. 182sl.

negativnim snagama kulture vremena, što- više pasivnom podnošenju tako da se po- stane njihovom žrtvom. Pred negativnim posljedicama globalizacije drži se da je prije- ko potreban istinski ekonomski i ekološki odgoj upravo i stoga što je »suvremenu čovjeku apsolutno potrebna etika granice i kultura umjerenosti«. ²⁸

Nužno je isto tako potpomagati odupi- ranje zavičajnih naroda i mjesnih kultura te organizirati otpor. U prvom slučaju, otpor se ostvaruje osnažujući nacionalni identitet i povijesno sjećanje, izgrađujući mreže aktiv- nog građanstva na prostoru, spašavajući vrednote lokalne kulture. Taj prijedlog isti- če Filomeno Lopes, novinar iz Gvineje Bissao, prema kojemu je nužno »umrežiti periferije čitavoga svijeta«, jer je susret izme- đu periferija i »središta« (Zapada) moguć jedino pomoću interperiferijske komunika- cije. Drugim riječima, samo ako periferije započnu međusobno komunicirati i stvara- ti strateške saveze, moći će oživiti »alternativnu globalizaciju« nasuprot jednosmjer- noj globalizaciji zapadnoga megastroja. ²⁹

U drugom slučaju, poznati primjer je tzv. »liliputska strategija«, koju se naziva i »globalizacijom odozdola«. Kao što u bajci Jonathana Swifta Liliputanci, sićušni ali čvrsto povezani, uspijevaju učiniti nepo- kretnim gorostasa Gullivera vezavši ga broj- nim koncima, tako je i na svjetskoj razini potrebna gusta mreža obostranog pomaga- nja i strateških saveza mjesnih baza da bi se onemogućilo izjednačenje prema dolje. ³⁰

Pars destruens u tom slučaju uključuje i borbu protiv globalizacije bijede i isključi- vanja s obzirom na koju su potrebne alter- native kakve je npr. predložio Svjetski fo- rum alternativâ. ³¹

2.2.1. »Delegitimirati Jedinu Misao«

Pars destruens odgoja s obzirom na globa- lizaciju tiče se onoga što Riccardo Petrella naziva »delegitimiranje Jedinne Misli«, ³² pri-

jedlog koji podržava i Antonio Nanni. Ri- ječ je o promicanju »kulture otpora« protiv Jedinne Misli, tj. jednodimenzionalne, to znači ekonomske misli, koja dovodi do kulturnog legitimiranja, do širenja pogub- nog konformizma. Odgoj shvaćen kao »kri- tička moć oslobađanja savjesti« mora pro- micati oslobađanje iz paukove mreže Jedi- ne Misli, tj. od logike tržišta, pomažući da se zna reći ne tročlanom izrazu tj. principima liberalizacije, deregulacije i privatizacije, koji su nespojivi s razvojem blagostanja. ³³

Jedina Misao u tome se smislu u biti poistovjećuje s filozofijom egoizma koja zamjenjuje sreću užitkom, novcem i moći, a podložna je industriji i ideologiji smrti koja se širi, tj. abortusu, eutanaziji, steriliza- ciji i kontracepciji, homoseksualnosti, ra- tu, demografskoj kontroli itd. uime lažnih »novih prava« ili »novoga svjetskog pore- tka«, koji podržavaju neka međunarodna ti- jela a širi se publikacijama i na susretima. ³⁴

²⁸ A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 29. Valjalo bi proučiti etimološko značenje izraza »eko-nomi- ja« (zajedno s kućnim pravilima) kako bi se mogli osjetiti članovima iste kuće/obitelji u kojoj nitko nije odbačen na rub, isključen, iskorištavan. *Uvod u Opću deklaraciju o ljudskim pravima* (1948) upo- trebljava izričaj »ljudska obitelj« kako bi označio čovječanstvo, a čl. 1. ljudska bića smatra »braćom«.

²⁹ Usp. F. LOPES, *Terzomondialità. Riflessioni sulla comunicazione interperiferica*, Ed. L'Harmattan Italia, Torino 1997, str. 29-33; A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 36.

³⁰ Usp. J. BRECHER – T. COSTELLO, *Contro il capitale globale. Strategie di resistenza*, Feltrinelli, Milano 1997; A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 32-34.

³¹ Usp. *L'orizzonte delle alternative »Contro la globaliz- zazione della miseria e dell'esclusione«* (Završni doku- ment susreta koji je održan u Milanu od 15. do 17. studenoga 1999, navedeno u: A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 35). O globalizaciji općega dobra vidi i: K. MOFID, *Globalization for the common good*, Shephard-Walwyn Publ. Ltd., London 2002.

³² Usp. R. PETRELLA, *Il bene comune. Elogio della solidarietà*, Diabasis, Reggio Emilia 1997, str. 101.

³³ Usp. A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 29-31.

³⁴ Usp. M. SCHOOYANS, *Nuovo disordine mon- diale. La grande trappola per ridurre il numero dei*

»Delegitimiranje Jedine Misli«, što ga predlaže Petrella, podudara se s prijedlogom F. Cassana,³⁵ tj. vrednovanjem »Meridijanske Misli«, što znači vratiti Jugu svijeta dostojanstvo subjekta misli, prekinuti dugi niz u kojem su o Jugu mislili drugi. Drugim riječima, posrijedi su misli Juga, riječ je o Jugu koji misli na Jug.

To je istaknuto i na Prvom svjetskom kongresu sveučilištâ (Madrid, 13-16. srpnja 1992), koji je organiziran prigodom petstote obljetnice otkrića Amerike, o autohtonim stanovnicima toga kontinenta kojima valja omogućiti punu izražajnost i pomoću promicanja njihova sveučilišnog obrazovanja. Sud svijeta zapravo predstavljaju siromasi, rubni, na razne načine potlačeni (žene, djeca, starci, osobe s poteškoćama u razvoju itd.) nezapadnih kultura. Zar sve to ne potiče pitanja katoličkim sveučilištima? Netko je s pravom primijetio da se napredak društva mjeri prema stupnju pažnje koja se pridaje posljednjima, onima koji su na rubu.

2.2.2. Odbaciti kulturni autizam

Uz rizik konformizma i kulturnog legitimiranja kulturni autizam se smatra još težim i opasnijim rizikom: to je rizik fundamentalizma, samoisključivanja i samoopravdavanja. To oštromno primjećuje Fernando Savater. Riječ je o protuuniverzalističkoj i protuinterkulturalnoj težnji koja podržava potrebu različitog odgoja za specifične ljudske skupine (po rasama, religijama, spolu itd.) tako da »potvrdi njihove predrasude i ne dopusti im da se otvore te ih drugi zaraze«.³⁶

Što to (odbacivanje kulturnog autizma) znači za odgoj, za školu i sveučilište? Ako društvo treba ulagati u dijete koje će sutra biti odrastao čovjek, što je zadatak odgojnih, a naročito visokoškolskih ustanova?

Pars destruens, kao što rekosmo, uključuje populariziranje ideologija koje su pro-

tivne životu i miru, miroljubivoj »borbi« protiv zakona jačega, a nadasve odgoju vrednota za globalni razvoj svakog ljudskog bića kako bi se izbjeglo ono što Petrella naziva »odgoj: žrtva pet žalosnih uspomena«, odnosno: 1. odgoj za ljudska bogatstva, 2. netržišni odgoj koji je postao tržišni odgoj, 3. odgoj kao sredstvo preživljavanja u doba svjetskog nadmetanja, 4. odgoj u službi »tehno-logije«, 5. odgoj za jednakost koji ustupa korak odgoju za pravičnost.³⁷ Kultura otpora ima smisla ako se istovremeno kreće putem solidarnosti, bratstva, demokratske slobode, ako plete nove i brojne mreže društvenog djelovanja za ostvarivanje zajedničkog dobra.

Valja prema tome hitno poticati novo antropološko viđenje koje će promicati jednako dostojanstvo svakog ljudskog bića na svim područjima spoznaje, specijalizacije i suživota u njegovoj globalnosti. Valja nužno globalizirati takvu antropologiju, otvoreni humanizam koji teži prema Transcendentnomu i prema dijalogu s različitim (osobama i kulturama), solidaran je s drugim i u skladu s prirodom, zauzet i suodgovoran za postizanje blagostanja. Katoličko sveučilište naročito mora razmišljati o poštivanju života, o ljudskim pravima, počevši od prava na život, na razvoj, do prava na život u obostranosti i solidarnosti, prava na demokratsko građanstvo, imajući na umu različita gledišta: filozofsko, teološko, pravno, političko, ekonomsko, medicinsko, demografsko, agronomsko itd. Ono što u svim svojim vezama va-

commensali alla tavola dell'umanità [L'Évangile face au désordre mondial, Librairie Arthème Fayard, Paris 1997], Ed. San Paolo, Milano 2000.

³⁵ Usp. F. CASSANO, *Il Pensiero Meridiano*, Laterza, Roma-Bari 1997.

³⁶ F. SAVATER, *A mia madre, mia prima maestra. Il valore di educare*, Laterza, Roma-Bari 1997, nav. u: A. NANNI, *Una Nuova Paideia*, str. 37.

³⁷ Usp. Isti, *L'éducation, victime de cinq pièges*.

lja promicati u akademskom životu jest kršćanski humanizam, novi humanizam koji potvrđuje Kristovo središnje mjesto u ljudskom životu i povijesti, pravi odnos između čovjeka i Krista zbog čega pojedinca valja promatrati unutar drugoga, a ne bez drugoga.³⁸ Što bi katolička sveučilišta trebala učiniti za novi humanizam? Koje mjesto u planovima učenja zauzimaju predmeti koji raspravljaju o transcenciji, kristologiji, ljudskim pravima, o socijalnom nauku Crkve?

3. ZAKLJUČAK

Valja razraditi, usvojiti, prihvatiti, zbiljski ostvariti »Novu paideiu« koja odgovara humanizaciji trećeg tisućljeća. Sveučilište se ne može osloboditi, štoviše mora se prvo pokrenuti u tome smjeru.³⁹ Nužno je primijeniti već klasičnu metodološku postavku: vidjeti – vrednovati/prosuditi – djelovati, kako bi se u središte osobnoga i kolektivnoga života stvarno postavilo dobro – životna vrednota koju se razumski otkrilo i potvrdilo.

Valja hitno preći od pedagoški nezrele (raspršene, razmrvljene i rascjepkane, dezorijentirane i dezorijentirajuće) kulturne situacije na pedagoški zdravu kulturnu situaciju koja čovjeku omogućuje da bude biće koje je *conscius sui*, *conscius sui temporis*, *largitor sui*, *adorator Dei*.

Sama se po sebi podrazumijeva temeljna važnost obrazovanja odgojitelja, što je istinski problem naše budućnosti i neophodno potreban uvjet za osiguravanje kvalitete odgoja u njegovoj sveukupnosti.

Paradigmatski primjer idealne globalizacije živio je, po mojemu mišljenju, »milosrdni Samarijanac«, koji nije razlikovao između onih koji jesu i onih koji nisu Samarijanci; bio je pažljiv prema ranjenom, ogoljelom, nepokretnom, ozlijeđenom, iskorištenom čovjeku nad kojim je izvršeno nasilje, koji je bio okraden i kojega su drznici učinili nemoćnim. S poštovanjem se pobrinuo za njega / za drugoga, darujući i trošeci vlastito vrijeme i novac, ulje koje je bilo dragocjeno za njegov put; znao je tražiti pomoć za drugoga od onoga koji ju je mogao dati (gostioničar); zanimao se, na kraju krajeva, za ovlaštenost i blagostanje brata/prijatelja.

Što kaže milosrdni Samarijanac svakomu od nas kao pojedincu i odgojitelju, sveučilištu kao zajednici, narodima, međunarodnim tijelima u ovom globaliziranom društvu koje zajedno s pozitivnim stranama pokazuje i tolike negativne?

³⁸ Usp. IVAN PAVAO II, *Redemptor hominis – Otkupitelj čovjeka*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1980, br. 13-14.

³⁹ Usp. Razni autori, »Paidea« e »Humanitas« per la pace nel Terzo Millennio. *Atti del Convegno internazionale (Roma, 6-7 settembre 2000)*, u: »Rivista di Scienze dell'Educazione« 39(2001)2.